

MEŞREB'İN *KİTÂB-I MEBDE-İ NÛR*'U MEVLÂNÂ'NIN *MESNEVÎ'SİNİN ŞERHİ MİDİR?*

İsmail GÜLEÇ¹

Mevlânâ'nın (ö. 1273) Farsça telif ettiği meşhur *Mesnevî-ı Manevî* isimli eseri bir çok dile tercüme edilmiş ve daha iyi anlaşılması için de defalarca şerh edilmiştir. Ülkemizde, Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yapılan tercüme ve şerhler bilinirken özellikle bizim için on yıl öncesine kadar kapalı olan Türk Cumhuriyetlerinde yapılmış olan tercüme ve şerhler pek iyi bilinmemektedir. Çağatay edebî sahasının meşhur sûfî şairi Meşreb'in *Kitâb-ı Mebde-i Nûr* isimli eseri, *Mesnevî* tercüme ve şerhlerinden bahseden çalışmalarda ismi yer almayan bir eserdir.¹ İstanbul'da bulunan yazma eser kütüphane kataloglarında da Meşreb'in ve eserinin ismine tesadüf edemedik. Türk Üniversitelerinde Eski Türk Edebiyatı sahasında *Mebde-i Nûr* ve diğer eserleri üzerine yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır.² Bu yazının amacı, ülkemizde pek bilinmeyen bu eseri tanıtmak ve *Mesnevî* şerhi olup olmadığını anlamaya çalışmaktır.

Mebde-i Nûr, XVII. Yüzyılda Orta Asya'da yetişmiş önemli mutasavvıflardan Babarâhim Meşreb'in manzum bir eseridir. İşân Şâh Meşreb olarak da bilinen Babarâhim Meşreb, Çağatay edebiyatının gerileme ve çöküş devri

¹ Dr. F. U. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Abdülhakî Gölpinarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik*, 2. baskı, İstanbul, İnkılap ve Aka. 1983. Şefik Can, *Mevlana, Hayatı, Şahısvetî, Fikirleri* İstanbul, Otügen, 1997. İsa Çelik, "Mevlana'nın Mesnevî'sinin Tercüme ve Şerhleri" *AU Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19 Erzurum 2002, s. 71-93. İsa Çelik'in makalesi diğerlerine göre daha güncel ve etrallıdır. Tercüme ve şerhlerden bahseden eserler, genellikle yukarıda isimleri verilen eserlerin tekrarı mahiyetinde olduğu için bu kaynaklarla yetimlidir.

² <http://www.yok.gov.tr/8080/YokTezSrv?User=INTERNET>, Hatice Aynur, *Universitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları, Tezler, Yayınlar, Haberler*, 1-12, İstanbul, 2000-2002, Şexkiye Kazan, "Türk Dili ve Edebiyatı sahasında yapılan doktora ve yüksek lisans tezleri (1987-1999) I-II, *İlmî Araştırmalar, Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S 13/2002, s. 229-271, S 14/2002, s. 277-301. Meşreb'le ilgili rastladığımız tek çalışma şudur, Mahmut Fıdancı, Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1994.

(XVII-XVIII) şairidir.³ Apak Hoca tekkesinde uzun bir süre kalan Babarâhim Meşreb, aynı zamanda Orta Asya, Afganistan ve Doğu Türkistan'da çok iyi tanınan gezgin bir Melâmî dervişidir. Doğum tarihi konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Biri 1641, diğeri 1657'dir. Genel kabul gören tarih ikincisidir. Andican'da doğan ve tahsilini tamamlamak için Nemengân'a giden Meşreb'in hayatı Orta Asya'yı dolaşmakla geçmiştir. Rind-meşreb olan Meşreb, dolaştığı yerlerde hep halkla beraber olmuş ve onlara eğitici ve din konusunda uyarıcı bazen kendinden geçmiş bir halde şiirler söylemiştir.⁴ Hakkında XVII. Yüzyıl kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmayan Meşreb, Belh hakanı Mahmud Han'ın huzurunda okuduğu hicivlerden dolayı 1711 yılında idam edilmiştir.⁵ Mahmut Fidancı, cezbe halinde iken hikmetli şiirler okuyan Meşreb için, bir yerde Kalanderî ve Melâmî⁶ derken, bir başka yerde şiirlerinden onun, ehl-i sünnet inancını benimsediğini ve bu inanca ters düşmediğini söylemektedir.⁷ Hem Kalanderî olup hem de ehl-i sünnet inancına sıkıca bağlı olmak mümkün olmadığından bu durum izaha muhtaç gözükmektedir.

Mebde-i Nûr, Meşreb'in *Divan*'ından sonra *Kimyâ* ile birlikte en çok tanınan ve okunan iki eserinden biridir.⁸ Bunların yanında *Hac-nâme* isimli bir eseri daha vardır.⁹ Meşreb ve eseri üzerine doktora tezi yapan Mahmut Fidancı, bu eserden söz etmemektedir.¹⁰ *Mebde-i Nûr*'un bir çok yazma nüshası ve baskısı vardır.¹¹ Hakkında bilgi verdiğimiz nüsha, 1898 yılında, bugün Özbekistan'ın başkenti olan ve o dönemlerde önemli kültür merkezleri arasında yer alan Taşkent'te *Kimyâ* ile birlikte basılmıştır. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde, K 43 numarada kayıtlı olan bu kitabın cildinin kenarları bez, üstü mukavva olup ortasında salbekli şemse vardır. Şemse vişne çürüğü rengindedir. Salbekler ise kırmızı, mukavva cilt lacivettir. Sırtı meşin olup, yıprandığından rengi değişmiştir. Orijinal renginin bordo olduğu tahmin edilmektedir. Ebadı 27 x 17,5'tur. Kağıt rengi sarıdır. Çok iyi korunmuş olan kağıtta ufak bir kurt yeniği bile yoktur. Kağıt ebadı 26,5 x 17'dir. Yazı ebadı 23 x 13,5'dur. 448 sayfa olan bu eserin her sayfasında, başlıklar hariç, her satırda bir beyit olmak (çift sütun) üzere 23 beyit vardır. Eserin dili Çağatayca'dır.

³ Fuad Koprolü, "Çağatay Edebiyatı" I, II, III, İstanbul. MEB. 1945, s. 316

⁴ Babarâhim Meşreb, *Mebde-i Nûr*, yay haz Hacı İsmetullah Ahdullah, Taşkent. 1994. s. 3-10

⁵ Mahmut Fidancı, agt. s. XIII

⁶ Mahmud Fidancı, agt. s. XIII

⁷ A.e. s. XVIII

⁸ Meslektaşım Dr. Abid Nazar Mahdum, bu eserin Afganistan'daki Türkler arasında çok yaygın olduğunu, bazı dost meclislerinde bu eserin de okunduğunu söyledi. Bu bilgi bize, Meşreb'in hâlâ çok tanındığını gösteriyor. Bilgisini benimle paylaştığı için Dr. Mahdum'a çok teşekkür ederim

⁹ Mahmut Fidancı, agt. s. XXI

¹⁰ A.e. s. XXI

¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. Babarâhim Meşreb, *age*, s. 22-24

Kapağın en üstünde “*Fetebârekellâhu ahsene'l-hâlikîn*”¹² cümlesi yer almaktadır. Onun altında kitabın adı “*Kitâbu Mebde-i Nûr*” bulunmaktadır. En altta ise “*Der-vilâyet-i Taşkend be-ihimâm-ı Molla Abdullah Hacı ibn-i Esedullah Hacı Taşkendî*”¹³ ibaresi yer almaktadır. Onun altında ise Rusça “*Doz. Tsenz. S. Peterpurg 11 Maya 1898 g. Tipo-lit V. M. Ilina vı Taşkent*”¹⁴ ibaresi yer almaktadır.

Eserin baş tarafı şöyledir:

Bismillahirrahmanurrahim

*Bişnev ez ney çun hikâyet mîkoned
Anğlagıl ney ni hikâyetter kılur
Ney vucûd-ı ârif-i billahdur ur
Her zaman neydir çıkar savt u sadâ
Kûze gerçı derzlık ayb-ı kulâl
Bendeni aybı hudânın aybidur
Ançı ihlâsing irur sanga semer*

*Vez cudâyihâ şikâyet mîkoned
Kim cudâlıgdın şikâyetler kılur
Çıksa neydir her sadâ dâna bilir
Bes kulak salsang bârısı bır nıdâ
Bendeni aybını kılma tinglep al
Kerde-ı Allah'ga tiğ urmak nedur
Kimge ihlâs bar şeytandın tayar (s 2)*

Eserin son tarafı ise şöyledir:

*İlâhî dîde-ı dilni bînâ kıl
Hudâ dıgın kı dilni nûr kılsun
Bu huşk-ı dîdelerni âb kılsun
İlâhî âkıbet mahmûd kılğın
Bu sozler kîmyâ-yı her acemdur
Husûsâ kîmyâ-yı dil bulenddur
İlâhî bendeni sâbit-kadem kıl
Eger iltey diseng mahşerge imân
Bu sözni aydılar sultân-ı ikbâl
Hudâvendâ kulung bî-çâredur men*

*Kerem eylep ozunge âşnâ kıl
Hemeni konglunu ma'mûr kılsun
Bu zulmet-hâneni mehtâb kılsun
Kîterde bendeni hoşnûd kılğın
Acem oldur dil-ı gark-âb-ı gamdur
Tumâmi kîmyalar munga benddur
Dılıga havf bır cehlini kem kıl
Taleb kıl nefsnı oldur bol Musulmân
Kolungdın kılse her kımden duâ al
Hemedın kem bolup âvâredur men*

Temmetu'l-Kitâb bı-avni'llahı'l-Meliki'l-Vahhâb

*Temmel*¹⁵

Eser'in ilk bölümü olan *Mebde-i Nûr, Mesnevî*'yle aynı vezinde (Fâilâtün fâilâtün fâilün) kaleme alınmıştır. Eserin müellifi, *Mesnevî*'den seçtiği beyitlerle geçen kavramları, ahlâkî ve didaktik hikâyelerle zenginleştirerek anlatma yolunu seçmiştir. *Mesnevî* beyitleri baş tarafta bulunmasa *Mesnevî* ile olan ilgisi anlaşılacak gibi görünmemektedir. Eser *Mesnevî*'nin ilk beytiyle başlar.

¹² Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne kadar yücedü

¹³ Taşkent ilinde, Taşkentli Hacı Esedullah oğlu Molla Hacı Abdullah'ın gayretiyle

¹⁴ Yayın ızını 11 Mayıs 1898 St. Petersburg Edebi tur. V M İlin. Taşkent (Tercümede yardımlarımdan dolayı meslektaşım Erol Çetin'e teşekkür ederim)

¹⁵ Makale içindeki metinleri okuyup kontrol eden meslektaşım Dr. Abid Nazar Mahdum'a teşekkür ederim

Mesnevî'den alınan beyit sayısı otuz dokuzdur. Bu beyitler ilk üç defterden seçilmiştir. *Mesnevî*'den alınan beyitten sonra, birkaç beyitle tercüme edilmektedir. Daha sonra ise beyitte geçen bir kavramdan yola çıkılarak konu genişletilmekte, salt beyit açıklamasından çıkıp beyitte de geçen bir konunun öğüt verir bir şekilde anlatılmasına geçilmektedir. Anlatılan görüşü desteklemek için evliya menkıbelerinden biri veya birkaçı nakledilmekte ve müellifin görüşlerini özetleyen bir gazelden sonra bir başka *Mesnevî* beytine geçilmektedir. Eserin son bölümünde bir kısmı Arapça olan müstezâdlar da bulunmaktadır. Eser içinde başlık şeklinde sadece hikâyet, gazel ve müstezad verilmektedir. Bunların bölüm başlıkları olmadığı düşünüldüğünde eserin bir bütün olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Eserde hikâye bölümünde menkıbesi anlatılan mutasavvıflara bakıldığında ilk dönem sûfîlerinin ağırlıkta olduğu dikkat çekmektedir. Zünnûn-ı Mısrî, Hâce Emir Devlet, Beyâzîd-i Bistâmî, Behlûl-i Dâna, İsmâil-i Şâmî, Hâce Abdâl-i Nişâburî, Hâce Abdullah Mağribî, Şeyh Süheyl, Yûnus-ı Nişâburî, Hâce Sâbir menkıbeleri anlatılan mutasavvıflardan bazılarıdır. Ayrıca, adamın biri, bir şehzade, bir karga, bir öğrenci, bir şeyh ve bir derviş gibi herhangi birisinden bahseden hikâyeler de bulunmaktadır. Bu hikâyeler, hem menkıbeleri anlatılan zevâtın biyografisi, hem de tasavvuf tarihi için incelenmeye değer görünmektedir.

Eserde açıklaması bulunan beyitlerin ilk mısraları ve beyit bu numaraları şöyledir:¹⁶

Sıra	Sayfa	Beyit nu	İlk Mısra
1	s. 2	I/1	بشنو از نی چون شکایت میکند
2	s. 7	I/2	کز نستان نا مرا بیر بده اند
3	s. 12	I/3	سینه خواهم سرحه شرحه از فراق
4	s. 23	I/4	من بهر خمعبتی نالان سد م
5	s. 28	I/6	هرکسی از ظن خود شد بار می
6	s. 33	I/5	سر من از ناله من دور نیست
7	s. 39	I/8	نن ز جان و جان ز تن مسنور نست
8	s. 44	I/9	آئس اسب این بانک نای و بیست باد

¹⁶ Beyitler, MEB yayınları arasında çıkan *Mesnevî* tercümesine göre verilmiştir (çev. Veled İzbudak, gözden geçiren, Abdülbaki Golpınarlı, İstanbul, 1991) Beyitleri tespit etmemeye yardımcı olan Doç. Dr. Mustafa Çiçekler'e teşekkür ederim

9	s. 49	I/10	آنسن عتفست کاندن نی فتاد
10	s. 55	I/11	نی حریف هر که از ناری برید
11	s. 59	I/12	همه و نی زهری و نریافی که دید
12	s. 65	I/13	نی حدیب راه رخون مکنند
13	s. 70	VI/200 2	دو دهان داریم گویا همچو نی
14	s. 74	VI/200 4	لیف داند هر که او را منظر است
15	s. 85	V/1614	جمله آوازاها زان شه بود
16	s. 113	Buluna madı	چون شود ماکول تو ماکول نور
17	s. 114	Buluna madı	هر که محرم نیست اسرار مرا
18	s. 118	II/1759	ما برون را ننکریم و فال را
19	s. 121	II/2825	یل مثال دیگر اندر کج روی
20	s. 125	Buluna madı	علم حق در علم صوفی گم شود
24	s. 167	II/30	چونکه مؤمن آیینۀ مؤمن بود
25	s. 176	II/120	موی کج در پرده گردون بود
26	s.186	II/121	راست کن اجزات گج رازوستان
27	s. 195	II/123	هر که با ناراستان همسنل شد
28	s. 204	II/124	رو اشداء علی الکفار باش
29	s. 213	II/125	بر سر اغیار چون شمشیر باش
30	s. 223	II/126	تا ز غیرت از تو یاران بگسلند
31	s. 232	II/127	آتش اندر ز بکر کان چون سپید
32	s. 239	II/128	جان بابا گویدت اینلیس هیس

33	s. 248	II/251	آدمی حواری اعلیٰ مردمان
34	s. 258	II/375	رحمتهم موقوف جوش گریه هاست
35	s. 276	II/295	زان سبب فرمود یزداد و الضحیٰ
37	s. 300	Buluna madı	شد ز اوصاف تو اوصاف جنیل
38	s. 313	III/578	گرز صورت بگذرید ای دوستان

Eserde sadece *Mesnevî*'nin I, II, III, V ve VI. Defterlerde geçen 38 beyit yer almaktadır. Birinci defterden 12, ikinci defterden 17, üçüncü defterden 3, beşinci defterden bir ve altıncı defterden 2 beyit yer alırken 4 beytin hangi defterden alındığı tespit edilememiştir. En kısa açıklama 113. sayfadaki beyittir. Sadece 23 beyitlik Mûsâ peygamber ile ejderha kıssası yer almaktadır. En uzun açıklama ise 28 sayfa ile 85. sayfadaki beyittir. Bu beytin altında 15 hikâye anlatılmaktadır. Hikâye sayısı beyte göre değişmektedir. Genellikle birden fazla hikâye yer almaktadır.

Örnek olarak. Hz. Mûsâ'nın yolda karşılaştığı, şeytan tarafından kendisinin yenmesi istenen ejderhayı Cebrâil'in yardımıyla öldürdüğünün anlatıldığı, 113-114'teki beytin açıklamasını veriyoruz.

<i>Çün şevd me 'kûl-ı tu me 'kûl-ı nûr</i>	<i>Hâk-rîzî ber ser-i nân-ı tenûr</i>
<i>Ey ciğer-bendim işitgil zâtmı</i>	<i>Hem makâm-ı sâhibu'l-isbâtmı</i>
<i>Bir kumi Mûsâ idiler reh-gûzer</i>	<i>Râz-ı mahfîdin velî algay haber</i>
<i>Her kişi bir vaktün tapdı huzûr</i>	<i>Bes uşal vaktini yâdını kılur</i>
<i>Gark bolgan bendeler divâne-vâr</i>	<i>Lokmaî kõnglige kilse ihtiyâr</i>
<i>Bâr idi yol üstige bir ejdehâr</i>	<i>Aşık-ı sermest irdi bî-karâr</i>
<i>Senge ey Mûsâ sırrınnı aytayın</i>	<i>Arzu kıldım seni bir koreyin</i>
<i>Hak teâla mence yetgurdı seni</i>	<i>Yol ara kordum bolung lokmam</i>
<i>meni</i>	
<i>Kordı Musâ ejder-i dil-rîşni</i>	<i>Havf-ı ejderdün unutdı hîşni</i>
<i>Kırk gez urâi ağzıdım burnı anı</i>	<i>Havf; itij; Mûsâ yarığa barmadı</i>
<i>Kıldı şeytan ejdehâga ol zaman</i>	<i>Def uer; volcın çıkardı nâgehân</i>
<i>Ejdehâga Musâ'm yutgin didi</i>	<i>Kop lezîzdur lokmaî kılgin didi</i>
<i>Aydi, ey Mûsâ birı kilgin bukun</i>	<i>Yerge yanım yapuşupdur gark-ı</i>
<i>hûn</i>	
<i>Men işitdım vâsıl-ı esrâr imiş</i>	<i>Her nebîge zûr-ı mîng kes bâr imiş</i>
<i>Sen kotergin men kudûretdün çıkay</i>	<i>Hem temâmı za'f-ı illetdün çıkay</i>
<i>İuşdı Mûsâ kõngige bir rahm bâz</i>	<i>Ejdehâ Mûsâ'ga aydı anda râz</i>

Bes koterdi kolu birle mârnı
 Urdu şeh-per birle Cibrîl ol zaman
 Ejdehârın nefis u rûhungdur Mûsâ
 Ejdehârın simirmey fikringni kıl
 Kel sıvâ bolgin cihânda hûşyâr
 Mûsâ'nı ser tâ kadem kim eyledi

Yutdı Musâ'nı uşal mâr-ı kavî
 Ejdehâ oldu Mûsâ kaldı emân
 Cibreîl aşk u cefâ kılmas vefâ (?)
 Efsûn eylep ejdehârın bend kıl
 Tâ senge kim zârî kıl sun ejdehâr
 Ozgeni hâlîni ma'lûm eyledi (s.

113-114)

135. sayfanın sonunda “*Temâm buldı defter-i evvel-i Mesnevî-i Ma'nevî bi-avni'l-lâhi teâlâ ve fazlihî ve keremihî.*” ibaresi vardır. 285. sayfanın sonunda “*Temmeti'l-kitâb bi-avni'l-meliki'l-vehhâb*” ibaresi vardır. 286. sayfa *Mesnevî*'nin üçüncü cildinin ilk beytiyle başlamaktadır. 340. sayfanın ortasında “*Temmeti'l-kitâb vi avnuhi'l-meliki'l-vehhâb*” ibaresiyle kitabın ilk kısmı sona ermektedir. Bu satırın hemen altındaki satırda “*Kimyâ-yı evvel Bismillahirrahmanirrahim*” ibaresiyle Meşreb'in diğer çok bilinen eseri *Kimya* yer almaktadır. Mefâîlün mefâîlün fâîlün vezninde yazılan ve her bir bölümün de ‘*Kimya*’ olarak adlandırıldığı bu eserde 22 kimya yer almaktadır. 448. sayfada eser sona ermektedir. Kimyalar da, İslam ahlâkı, itikadı ve ilmihali ile ilgili 22 ayrı konu işlenmektedir. Kimyalarda, önce konu bir kaç beyitle özetlenmekte, daha sonra da konunun daha etkili olması için konuyu destekleyen evliya menkıbeleri anlatılmaktadır. Bu bölümün *Mesnevî* ile ilgisi yoktur.

Sonuç olarak; ülkemizde *Mesnevî* şerhlerinden bahseden çalışmalarda ismine tesadüf etmediğimiz *Mebde-i Nûr*, *Mesnevî*'den beyitlerin olduğu kısmın yine ahlâkî ve didaktik mahiyette oluşu ve diğer *Mesnevî* şerhlerinde olduğu gibi kelime veya kavram açıklamasına gidilmeyişi, *Mesnevî*'de gizlenmiş tasavvufi hakikatlerin üzerinde durulmayışi gibi nedenlerden dolayı. *Mesnevî* şerhi olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte *Mesnevî*'den 39 beyit alıp beyitteki manayı hikâyelerle açıklamaya çalışması ve beyitlerden hareket etmesinden dolayı da, onun *Mesnevî*'nin etkisi altında yazılmış bir eser olduğunu düşündürmektedir. Babarrahim Meşreb ve eserleri üzerinde yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

